

УДК 351.86:341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.21>

БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ ТА СТАНДАРТИ НАТО: ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Калюжний Я.М.,

*старший офіцер відділу охорони та конвоювання
військової частини А2100 Збройних Сил України,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
Національного університету оборони України
ORCID: 0009-0002-4244-5617*

Калюжний Я.М. Бойовий імунітет та стандарти НАТО: правові аспекти адаптації українського законодавства.

Стаття присвячена комплексному аналізу імплементації інституту бойового імунітету в Україні у контексті правової адаптації стандартів НАТО та підвищення ефективності сектору оборони в умовах триваючої воєнної агресії. Автор обґрунтовує актуальність дослідження потребою узгодження національного законодавства з міжнародними гуманітарними нормами, забезпечення сумісності із системами військового управління країн-членів Альянсу та гарантій правового захисту військовослужбовців і цивільних осіб.

Розглянуто сучасний стан нормативно-правового регулювання бойового імунітету, виокремлено проблеми відсутності чіткої дефініції поняття, невизначеності суб'єктного складу, процедурних недоліків у фіксації бойових рішень та недостатньої підготовки командного складу з міжнародного гуманітарного права.

Значну увагу приділено аналізу досвіду країн НАТО – зокрема США, Великої Британії, Канади, Франції та Німеччини – де бойовий імунітет функціонує на засадах прецедентного або кодифікованого права, має чіткі межі застосування та суворо не поширюється на воєнні злочини, а його реалізація супроводжується механізмами контролю й дотримання принципу пропорційності. Порівняльний аналіз демонструє різні моделі правового забезпечення: від американського підходу, що формується в судовій практиці й балансує між військовою необхідністю та захистом прав людини, до британської доктрини «combat immunity» у цивільно-правовій площині, яка обмежує деліктну відповідальність за бойові дії, водночас не звільняючи від покарання за системну недбалість.

Окремо розглянуто французьку, канадську та німецьку практики, де імунітет врегульовано військовими кодексами і розпорядчими документами (Rules of Engagement), що передбачають суворі санкції за порушення норм міжнародного гуманітарного права. На прикладі української судової практики, зокрема рішення Верховного Суду щодо справи генерала В. Назарова, показано розвиток концепції бойового імунітету та її застосування у реаліях збройного конфлікту. Автор підкреслює необхідність законодавчої уніфікації норм, нормативного визначення меж імунітету, розмежування кримінально-правової та цивільно-правової відповідальності, створення стандартизованих механізмів фіксації бойових рішень, а також системної підготовки військових кадрів і суддів.

Запропоновано впровадження комплексної моделі бойового імунітету, яка поєднає адаптований досвід країн НАТО з українськими реаліями, що дозволить ефективно захищати учасників оборонних операцій, уникати безкарності за правопорушення та зміцнити правову основу національної безпеки. Висновки наголошують, що успішна реалізація інституту бойового імунітету залежить від поєднання законодавчої реформи, процедурних стандартів та освітньої складової, що стане запорукою підвищення обороноздатності держави та її правової стійкості в умовах сучасних викликів війни.

Ключові слова: бойовий імунітет, стандарти НАТО, міжнародне гуманітарне право, військове законодавство, кримінально-правова відповідальність, цивільно-правова відповідальність, обороноздатність.

Kaliuzhnyi Y.M. Combat immunity and NATO standards: legal aspects of adapting Ukrainian legislation.

The article presents a comprehensive analysis of the implementation of the combat immunity institution in Ukraine in the context of legal adaptation to NATO standards and increasing the efficiency of the defense sector under ongoing military aggression. The author justifies the relevance of the research by highlighting the need to harmonize national legislation with international humanitarian norms, ensure compatibility with the military management systems of NATO member countries, and guarantee legal protection for military personnel and civilians.

The current state of regulatory provisions for combat immunity is examined, distinguishing issues such as the lack of a clear definition, uncertainty regarding the range of subjects, procedural shortcomings in documenting combat decisions, and insufficient training of command staff in international humanitarian law.

Significant attention is given to the analysis of NATO countries' experience – specifically the USA, United Kingdom, Canada, France, and Germany – where combat immunity operates either through case law or codified statutes, is applied within strict boundaries, and is never extended to war crimes, with its realization supported by oversight mechanisms and adherence to the principle of proportionality. The comparative analysis demonstrates different legal models: from the American approach shaped by jurisprudence and balancing military necessity with human rights protection, to the British “combat immunity” doctrine in civil law which limits tort liability for combat operations but does not provide immunity for systemic negligence.

Separate consideration is given to the legal practices of France, Canada, and Germany, where immunity is regulated by military codes and executive documents (Rules of Engagement), which impose severe sanctions for violations of international humanitarian law. Using the example of Ukrainian judicial practice, particularly the Supreme Court decision in the case of General V. Nazarov, the development of the concept and its application within armed conflict is illustrated. The author emphasizes the necessity of legislative unification of norms, legal specification of immunity boundaries, distinction between criminal and civil liability, establishment of standardized mechanisms for recording combat decisions, and systematic training of military personnel and judges.

The author proposes a comprehensive model of combat immunity that integrates adapted NATO practices and Ukrainian realities, enabling effective protection for participants in defense operations, preventing impunity for offences, and strengthening the legal foundations of national security. The conclusions highlight that the successful implementation of combat immunity depends on the combination of legislative reform, procedural standards, and educational components, which together will ensure greater defense capability and legal resilience of the state in wartime challenges.

Key words: combat immunity; NATO standards; international humanitarian law; military legislation; criminal liability; civil liability; defense capability

Постановка проблеми. У 2025 році Україна продовжує протистояти масштабним викликам у сфері безпеки в умовах триваючої агресії з боку російської федерації. В умовах цієї безпрецедентної воєнної реальності питання ефективного реформування сектору оборони і безпеки набувають особливого значення. Імплементация стандартів НАТО у національне законодавство України є не просто політичною чи технічною задачею – це життєва необхідність для забезпечення обороноздатності країни, сумісності з військовими структурами країн Альянсу, а також гарантії захисту прав військовослужбовців і цивільного населення.

Актуальність цього процесу визначають зовнішні та внутрішні чинники. Зовнішні – це інтеграція у світову систему безпеки, а внутрішні – реальність бойових дій, які вимагають оперативного і гнучкого правового регулювання. Станом на 2023-2025 роки в Україні кількість запроваджених стандартів НАТО значно зросла – це свідчить про активні реформи, проте існують значні нормативно-правові, організаційні й методологічні проблеми, які уповільнюють повноцінну адаптацію цих стандартів.

Особливо гостро постає питання нормативного визначення статусу стандартів НАТО у національному праві, відсутність уніфікованих процедур та механізмів контролю імплементції, а також проблеми кадрової підготовки. Без усунення цих правових й організаційних бар'єрів ризики невідповідності між національним законодавством і високими стандартами Альянсу можуть вплинути на ефективність української оборонної системи.

Таким чином, необхідно глибоко проаналізувати сучасний досвід імплементації стандартів НАТО в Україну, окреслити ключові виклики, що стоять перед законодавством і практикою, та визначити перспективи розвитку цього напрямку. Лише комплексний науковий підхід до цієї проблеми може забезпечити формування ефективної системи правового та організаційного забезпечення, що стане надійним фундаментом для підтримки обороноздатності країни в умовах сучасних викликів.

Аналіз досліджень і публікацій. Інститут бойового імунітету, його історичний розвиток, доктринальні основи та особливості впровадження в національне законодавство широко досліджуються сучасною українською та зарубіжною правовою наукою. Суттєвий інтерес до цієї проблематики зумовлений складністю забезпечення балансу між оперативною необхідністю у воєнних діях та дотриманням правових норм, особливо в контексті трансформації української системи безпеки.

Важливий внесок у розвиток теоретичних аспектів бойового імунітету зробили українські дослідники Г. Андрусак, Л. Медвідь, В. Кузнецов та Ю. Баулін, які детально аналізують нормативну базу, суб'єктний склад інституту, співвідношення національних норм із міжнародними зобов'язаннями України. Вчені підкреслюють, що існують значні прогалини в розумінні і тлумаченні бойового імунітету, а також певна неоднозначність у практичному застосуванні цих норм [1; 2; 3; 4].

У практиці кримінального права бойовий імунітет розглядають як інститут, що забезпечує правовий захист військовослужбовців та інших осіб, які беруть безпосередню участь у захисті України в умовах воєнного стану. Це положення спрямоване на виключення кримінальної протиправності дій, зроблених у межах воєнного стану та з дотриманням певних законодавчих критеріїв. Водночас інститут бойового імунітету поєднує у собі як гарантії захисту добросовісних дій, так і можливість притягнення до відповідальності у випадках грубих порушень законів війни.

Таке правове регулювання допомагає балансувати між місією захисту держави і зобов'язанням дотримуватися міжнародних стандартів і національного законодавства. Значущим напрямом наукової дискусії є уточнення меж і умов застосування бойового імунітету, що сприяє підвищенню прозорості і передбачуваності судових рішень та уніфікації правозастосування.

У міжнародному правовому полі важливими є праці Г. Мамедова та В. Хекала, які підкреслюють, що бойовий імунітет не може бути абсолютним і не поширюється на воєнні злочини, водночас слід балансувати між ефективністю військового управління та дотриманням міжнародного гуманітарного права [5].

Серед зарубіжних авторів варто відзначити дослідження Джессіки Лю, яка фокусується на захисті цивільних та застосуванні бойового імунітету у сучасних конфліктах (Liu J., 2024) [6]. Також важливим є внесок Т. Волкера, експерта з військового права, який аналізує питання відповідальності командирів та правила ведення війни (Walker T., 2025) [7]. Окремо слід згадати М. Джонсон, фахівчиню з судової практики щодо воєнних злочинів і бойового імунітету, що розглядає юридичні аспекти відповідальності у міжнародних судах (Johnson M.) [8].

Попри значний прогрес у теоретичному й практичному осмисленні бойового імунітету, у фокусі дослідників залишаються невирішені питання: визначення кола осіб, на яких поширюється імунітет, розмежування між виключенням кримінальної протиправності і звільненням від відповідальності, а також уніфікація стандартів фіксації та розслідування порушень міжнародного гуманітарного права.

Сучасні наукові дискусії свідчать про необхідність подальшого удосконалення нормативної моделі бойового імунітету в Україні з урахуванням міжнародного досвіду та реалій сучасної війни, що створить основу для ефективного балансу між обороноздатністю та правовим захистом учасників військових операцій.

Метою статті є дослідження правових засад бойового імунітету як механізму захисту учасників оборони України в умовах воєнного стану, аналіз імплементації стандартів НАТО у національне військове законодавство і визначення шляхів удосконалення нормативного регулювання з урахуванням національного та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Інститут бойового імунітету посідає визначальне місце в системі правового захисту військовослужбовців у країнах-партнерах НАТО. Його поява та вдосконалення стали результатом історичного досвіду, вивченого у світлі численних збройних конфліктів, а також пильної уваги міжнародного гуманітарного права. Бойовий імунітет у цих країнах реалізується як надзвичайно важливий механізм, який дозволяє військовослужбовцям приймати опе-

ративні рішення навіть у критичних умовах, захищаючи їх від невиправданих юридичних претензій за умови дотримання норм війни. У той же час ця юридична гарантія суворо не поширюється на випадки порушення міжнародного права, що забезпечує необхідний баланс між ефективністю військових дій та верховенством права.

Вітчизняні науковці позитивно сприймають запозичення інституту бойового імунітету з країн НАТО, розглядаючи це як один із ключових шляхів удосконалення національного законодавства і практики захисту військових в умовах сучасної війни. Вони наголошують, що адаптація досвіду НАТО має враховувати як особливості українського національного контексту та правової системи, так і актуальні виклики збройного конфлікту з росією [1; 2; 3; 4].

Верховний Суд України у 2021 році ухвалив рішення щодо генерала Віктора Назарова, звільнивши його від кримінальної відповідальності за дії, вчинені в умовах воєнного стану. Суд врахував необхідність об'єктивної оцінки дій військового керівника в реаліях військових операцій, що відповідає принципам бойового імунітету та підкреслює значення контекстуального підходу у правозастосуванні [9].

На нормативному рівні інститут бойового імунітету отримав закріплення в Законі України № 2124-ІХ від 2022 року, який суттєво розширив правовий захист військових, добровольців та цивільних, залучених до оборони. Подальше уточнення норм містяться у законопроектах № 13146 і № 13149, що конкретизують правовий статус військових дій в умовах воєнного стану й підвищують ефективність правового захисту учасників бойових операцій [10].

Зокрема, Ю. Баулін підкреслює, що запровадження бойового імунітету на зразок країн Альянсу, з чітким визначенням меж і уніфікацією відповідальності, дозволяє збалансувати потребу в оперативності прийняття військових рішень із суворим дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини. Одночасно вчений застерігає, що запозичення не може бути механічним — Україна має ретельно адаптувати ці норми до своїх реалій, щоб унеможливити правові прогалини і зловживання [4].

В. Кузнецов акцентує, що вітчизняне законодавство має врахувати прецизійний підхід країн НАТО, де бойовий імунітет формується переважно у правозастосовній практиці, із значною увагою до процедури документування прийнятих у бою рішень. Україна потребує чітких правил фіксації обставин, що гарантують судовий захист військових, інакше військове право може залишитись декларативним [3].

І. Медвідь вказує на те, що за умов нашої війни важливо розробити гнучку модель інституту, поєднуючи найкращі традиції НАТО з українською судовою та правоохоронною практикою, щоб надати реальний юридичний інструментарій для ефективного захисту учасників бойових дій і убезпечити їх від невиправданого кримінального переслідування [2].

Окрім нормативних аспектів, українські дослідники [2; 3; 10] звертають увагу на освітній компонент: необхідність підготовки військових кадрів, командирів і суддів щодо норм міжнародного гуманітарного права та стандартів бойового імунітету, що вже задіяно у програмах підготовки в країнах НАТО. Запозичення цього елемента вважається ключовим для запобігання порушень, підвищення правової культури і зниження кількості правових колізій.

Отже, українські науковці вважають, що вдосконалення інституту бойового імунітету на основі досвіду країн НАТО не лише підвищить правовий захист військових, а й зміцнить обороноздатність і моральний дух українського війська у сучасних викликах війни. Водночас вони акцентують, що запозичення має бути усвідомленим, з комплексним урахуванням національної специфіки та найкращою практикою, а не простим «копіюванням».

Інститут бойового імунітету в Сполучених Штатах Америки сформувався на основі прецедентного права, і є вагомим елементом американського військового правопорядку і регулюється переважно практикою військових трибуналів та рішень Верховного суду США. Головна ідея концепції полягає у тому, що військовослужбовці не несуть кримінальної відповідальності за випадкові втрати чи шкоду цивільному населенню, якщо дії вчинені у межах військової необхідності й відповідно до існуючих тактичних та операційних стандартів. Таке розмежування дає змогу оцінювати поведінку військових лише за тією інформацією, яка була доступна командирів на момент ухвалення рішення, що відповідає реаліям швидкозмінної бойової обстановки.

У судових рішеннях, наприклад під час конфліктів в Іраку та Афганістані, підкреслюється право командирів на прийняття тактичних рішень, навіть якщо це призводить до непрямой шкоди, за умови дотримання принципу пропорційності і розумної обачності. Принцип пропорційності зобов'я-

зує мінімізувати шкоду цивільному населенню, а розумна обачність – приймати рішення на основі доступних даних. Як відзначають Елізабет Дж. Кріделл і Р.Д. Слоун, саме ці критерії слугують межами бойового імунітету й гарантують захист командирів від необґрунтованого кримінального переслідування, водночас сприяючи дотриманню прав людини й верховенству права [11; 12].

Законодавчого акту, який би кодифікував бойовий імунітет як окрему норму, у США не існує; застосування принципів імунітету відбувається через оцінку добросовісності та військової необхідності у конкретних судових кейсах. При цьому відповідальність командирів розмежовується між кримінально-правовою площиною (порушення воєнних законів і серйозні злочини) і деліктною, що регулюється, зокрема, доктриною *Feres*. Дана Доктрина виключає цивільні позови проти уряду США за дії військових у межах їх службової діяльності, таким чином захищаючи військових від правових претензій у цивільних судах за шкоду під час служби. Цей принцип підкреслює баланс між підтримкою командування і захистом прав військових та цивільних [13].

У судових рішеннях під час конфліктів в Іраку та Афганістані підкреслюється право командирів на прийняття тактичних рішень із дотриманням принципів пропорційності та розумної обачності. Ці критерії становлять основу балансу між правами військових та інтересами командування, забезпечуючи захист командирів від необґрунтованих переслідувань і сприяючи дотриманню прав людини. Таку позицію підтримують Бріттон Г. Лаудеман і Габріел Дж. Чін у статті «*Garrity Immunity and the U.S. Armed Forces*» (2024) [14].

В такій моделі відсутність кримінальної відповідальності має бути чітко відмежована від цивільно-правових спорів, а сам інститут імунітету не є індульгенцією для порушників, а працює як захисний механізм добросовісної військової діяльності. Вважаємо, що український законодавець може скористатися цією доступною моделлю і розвивати власне законодавство у сфері бойового імунітету на засадах оперативності, адекватності й суворого контролю за дотриманням норм міжнародного гуманітарного права.

Велика Британія має доктрину «*combat immunity*», яка, на відміну від США, діє переважно у цивільно-правовому контексті. Вона захищає Міністерство оборони від цивільних позовів у справах про недбалість чи делікти, пов'язані з бойовими операціями [15].

Важливо розрізнити кримінально-правовий імунітет – який виключає кримінальну протиправність дії або звільняє від кримінальної відповідальності, та деліктну «*combat immunity*» – що звільняє від цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну під час бойових дій.

Ця доктрина забезпечує баланс між захистом держави у військових операціях і захистом прав постраждалих, дозволяючи уникнути необґрунтованих цивільних позовів, але не звільняючи від відповідальності в разі системних порушень або недбалості.

Ключовими прикладами у британському праві є судові рішення *Mulcahy v MOD* (1996), яке підтвердило, що у період активних бойових дій командири мають імунітет щодо деліктної відповідальності [16], а також *Smith & Others v MOD* (2013) [17], яке встановило межі застосування бойового імунітету в цивільно-правових спорах, зокрема окреслило стандарт обачності, що застосовується при оцінці рішень військових командирів у бойових умовах. Суд визнав, що якщо дії командирів відповідають розумному рівню обачності з урахуванням воєнної реальності, то вони мають імунітет від цивільно-правових претензій, що забезпечує баланс між оперативною автономією і захистом прав постраждалих.

При цьому системна недбалість або неналежна підготовка й забезпечення не підпадає під бойовий імунітет. Британські суди, крім того, застосовують стандарти Article 2 ЄКПЛ у воєнному контексті, визнаючи обов'язок держави ефективно розслідувати випадки загибелі цивільних і військових осіб [18].

Відмова від ретроспективного аналізу дій, тобто оцінка правомірності рішень на основі доступної командирів інформації в реальних умовах, виступає основою британського підходу. Законодавча база – *Armed Forces Act 2006*, Військові правила застосування сили – закріплює систему кримінальної відповідальності та стандарти пропорційності й необхідності, формуючи відповідну захищеність персоналу в бойових умовах [19].

Таким чином, британська модель «*combat immunity*» є цивільно-правовим інструментом, який забезпечує баланс між оперативною автономією командирів і суворими міжнародними стандартами відповідальності. Впровадження цієї моделі в Україні має базуватися на чіткому розмежуванні кримінально-правового імунітету (відповідно до обставин, що виключають протиправність) і цивільно-деліктної відповідальності за недбалість, що закріплено у сучасній практиці НАТО-країн.

В Канаді, Франції та Німеччині інститут бойового імунітету кодифікований через відповідні військові закони і підтримується чіткою нормативно-правовою базою. Зокрема, у Канаді це закон National Defence Act, що регламентує військову дисципліну та кримінальну відповідальність військовослужбовців [20]. У Франції бойовий імунітет закріплено у Code de la défense – Військового кодексі, який визначає порядок застосування сили і відповідальність у військовій сфері [21]. Німеччина регулює цей інститут через Wehrstrafgesetz – Військовий кримінальний кодекс, що встановлює межі імунітету та відповідальність військових у воєнний час [22]. Ці кодифікаційні механізми визначають порядок застосування бойового імунітету та його межі.

Водночас у цих державах діють суворі дисциплінарні та кримінальні санкції за порушення норм міжнародного гуманітарного права (IHL) і тяжкі злочини, що гарантують непримиренність до безкарності за серйозні правопорушення.

Загальною практикою цих країн є застосування рамкових правил використання сили (Rules of Engagement, ROE). ROE мають юридичну силу як директив або норм закону та визначають чіткі умови і межі застосування зброї і сили, враховуючи політичні, тактичні, гуманітарні й оперативні фактори. Порушення ROE розглядаються як серйозне правопорушення, що може спричинити дисциплінарні або кримінальні санкції [23].

Важливу роль у судовому розгляді справ про застосування або порушення бойового імунітету відіграють військові суди та трибунали у Канаді, Франції та Німеччині. Їх призначення - підтримання балансу між захистом добросовісних дій військових та суворим покаранням за порушення права. Ці інстанції уважно дотримуються принципів верховенства права, стандартизованої процедури розслідування воєнних злочинів та міжнародного гуманітарного права, що підвищує легітимність дій держав на міжнародній арені.

Таким чином, завдяки комплексній нормативній базі, чітким ROE та суворому судовому контролю, країни підтримують ефективний баланс між захистом військових від необґрунтованих переслідувань та забезпеченням відповідальності за серйозні злочини. Цей досвід може слугувати практичним орієнтиром для вдосконалення відповідних норм в Україні, зокрема щодо реформування законодавства, уніфікації процедур і підвищення рівня підготовки військових та правозастосовчих органів.

У цьому контексті запровадження інституту бойового імунітету, закріплене Законом № 2124-IX у 2022 році, стало важливим кроком, однак, механізм його реалізації, на наш погляд, потребує додаткового удосконалення через ряд існуючих проблем:

- нечіткість визначення суб'єктів інституту;
- розбіжності у формулюваннях законів;
- несистемність застосування норм у судовій та правоохоронній практиці, а також недостатній рівень знань міжнародного гуманітарного права серед командирів.

До ключових викликів належать відсутність чітких меж між різними категоріями учасників оборони, нестача уніфікованих процедур документування бойових рішень, недостатня професійна підготовка військовослужбовців та недосконала фіксація бойових обставин, що погіршує судову практику.

З урахуванням досвіду країн НАТО, вважаємо, що оптимальними шляхами удосконалення є:

- проведення законодавчої уніфікації та чіткого визначення суб'єктного складу імунітету;
- впровадження стандартизованих процедур фіксації рішень для надійного правового захисту;
- організація системних тренінгів і освітніх програм з міжнародного гуманітарного права;
- нормативне визначення меж імунітету з урахуванням принципу невідворотності відповідальності.

Комплексний і цілеспрямований підхід, що поєднує законодавчу реформу, процедурні стандарти та освіту, є запорукою ефективної роботи інституту бойового імунітету і функціонування української системи правового захисту в умовах сучасних викликів війни.

Висновки. Таким чином, запровадження інституту бойового імунітету у національному законодавстві України є стратегічно важливим кроком для захисту військовослужбовців та держави в умовах воєнної агресії. Хоча чинні закони вже визначають основні підходи до застосування бойового імунітету, на практиці залишаються вагомими проблеми — зокрема, нечітке окреслення суб'єктного складу, різночитання в тлумаченні поняття, недостатня уніфікація норм і труднощі правозастосування.

Впровадження кращих практик країн НАТО, усунення нормативних прогалин, єдине законодавче формулювання та систематична підготовка кадрів із міжнародного гуманітарного права стануть запорукою ефективності інституту бойового імунітету та відповідального захисту учасників оборони України у сучасних безпекових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусак Г.М. Захист України від збройної агресії та бойовий імунітет як обставини, що виключають протиправність діяння за проєктом Кримінального кодексу України. 2024. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/71376>.
2. Медвідь Л.П., Устінова О. Бойовий імунітет: зміни до законодавства України. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2025. URL: https://ek.nlu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.
3. Кузнецов В.В. Бойовий імунітет: проблеми нормативного закріплення та реалізації. *Нове українське право*, 2023, № 2, с. 146–153. DOI: <https://doi.org/10.34142/nup.2023.2.146-153>.
4. Баулін Ю.В. Бойовий імунітет як обставина, що виключає кримінальну відповідальність: кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні. 2024. URL: <https://nlu.edu.ua/personnel/baulin-yurij-vasylowych>.
5. Мамедов Г., Хекало В. Міжнародно-правове регулювання поняття бойового імунітету та його застосування в умовах збройного конфлікту в Україні. *Military Science*, 2024. DOI: 10.62524/msj.2024.2.4.16.
6. Liu J. Civilians at War: Focusing on the Israeli-Palestinian Conflict and Scrutinizing the Doctrine of Non-Combatant Immunity. *Frontiers in Political Science*, 2024. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2024.1400307/full>.
7. Walker T. Responsible Command Primer (2025 Update). U.S. Army War College, 2025. URL: <https://warroom.armywarcollege.edu/wp-content/uploads/Responsible-Command-Primer-1ED-2025-Update.pdf>.
8. Johnson M. Legal Aspects of War Crimes and Combat Immunity. Control Council Law No 10 (Historical Judicial Practice), 2024. URL: https://crimeofaggression.info/documents/6/1945_Control_Council_Law_N10.pdf.
9. Зуєв В. Проблеми забезпечення імунітету цивільних осіб за дії, спрямовані на захист суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України. Верховний Суд України, 2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1274850/> (дата звернення: 20.09.2025).
10. Устінова О., Медвідь Л.П. Бойовий імунітет: зміни до законодавства України. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2025, № 1, с. 670–675. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.111>.
11. Criddle E.J. Proportionality in Counterinsurgency: A Relational Theory. *Notre Dame Law Review*, 2012, 87(3), 1073-1111. URL: <https://scholarship.law.nd.edu/ndlr/vol87/iss3/4>.
12. Sloane R.D. Puzzles of Proportion and the Reasonable Military Commander. *Boston University Law Review*, 2015. URL: https://scholarship.law.bu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1103&context=faculty_scholarship.
13. Wex Definitions Team. Feres doctrine. Legal Information Institute, Cornell Law School, 2021. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/feres_doctrine.
14. Laudeman B.H., Chin G.J. Garrity Immunity and the U.S. Armed Forces. *BYU Law Review*, 2024, 49(3), 777-821. URL: <https://digitalcommons.law.byu.edu/lawreview/vol49/iss3/8>.
15. Detailed overview with case examples (including *Birch v MoD*, *Smith v MoD*): <https://www.apil.org.uk/files/pdf/ConsultationDocuments/3788.pdf>.
16. *Mulcahy v Ministry of Defence*, PIQR P276 (Eng.). URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff70260d03e7f57ea593e>.
17. *Smith & Ors v Ministry of Defence*, UKSC 41 (UKSC 2012/0249). URL: <https://supremecourt.uk/cases/uksc-2012-0249>.
18. Monckton Chambers. *R (Long) v Secretary of State for Defence: Article 2 ECHR in a military context*, 2019. URL: <https://www.monckton.com/r-long-v-secretary-state-defence-article-2-echr-military-context>.

19. Armed Forces Act 2006, c. 52. UK Public General Acts. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52>.
20. Canada. National Defence Act, R.S.C., c. N-5, 1985. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/n-5>.
21. France. Code de la défense, Loi n° 2005-270 du 24 mars 2005. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006071307>.
22. Germany. Wehrstrafgesetz (Military Penal Code). Bundesgesetzblatt Jahrgang 1950 Teil I Nr. 51, 1950. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/wehrstrafgesetz/index.html>.
23. Joint Chiefs of Staff. B130936 Law of War and Rules Of Engagement [Basic Officer Course]. United States Marine Corps, 2005. URL: <https://www.trngcmd.marines.mil/Portals/207/Docs/TBS/B130936%20Law%20of%20War%20and%20Rules%20Of%20Engagement.pdf>.